

Een leven schrijft zich niet vanzelf. De training Spirituele Autobiografie in een beroepsvoorbereidend programma tot geestelijk verzorger

JANNET DELVER & WIM SMEETS

SAMENVATTING

‘Methodisch schrijven van de spirituele autobiografie’, een in het VUmc ontwikkelde methode voor geestelijke verzorging aan patiënten op de polikliniek, is in een pilot ook als training aangeboden aan een groep studenten van het masterprogramma geestelijke verzorging van de Universiteit Utrecht. Als training lijkt de methode zich te lenen voor de exploratie van ‘flexibele spiritualiteit’. Het didactisch kader omvat de ontdekking van de eigen levensvisie, die vervolgens filosofisch, theologisch, c.q. religiewetenschappelijk verbreed en gerelateerd wordt aan de toepassing in de geestelijke verzorging. De training draagt bij aan de ontwikkeling van de spirituele competentie binnen een opleiding tot geestelijk verzorger. Ze bereidt op die manier voor op de toetsing van niet-institutioneel gebonden geestelijke verzorging.

Trefwoorden: Spirituele autobiografie, flexibele spiritualiteit, personale competentie, spirituele competentie, geestelijke verzorging, beoordeling en toetsing.

INLEIDING

De training ‘methodisch schrijven van de spirituele autobiografie’ is ontwikkeld door Jannet Delver, de eerste auteur van dit artikel. Zij heeft deze training ontwikkeld op basis van een ervaring binnen een werkgroep feminisme in het begin van de jaren negentig in Amsterdam. Zij heeft de training omgevormd en doorontwikkeld om deze te kunnen toepassen als universiteitspastor van de Vrije Universiteit Amsterdam vanaf 1993 en vanaf 2008 in het VU Medisch Centrum voor de ontwikkeling

van geestelijke verzorging in de polikliniek. In de polikliniek wordt de training aangeboden aan mensen met de diagnose kanker. Sinds 2011 wordt door Lenneke Post een effectstudie gedaan naar de training zoals die plaatsvindt bij poliklinische patiënten. In deze studie worden met name veerkracht en spiritualiteit in kaart gebracht.

Bij wijze van pilot hebben Jannet Delver en Lenneke Post in het cursusjaar 2013-2014 de training ‘methodisch schrijven van de eigen spirituele au-

tobiografie' gegeven aan een groep studenten die in aansluiting op een religiewetenschappelijk mastertraject, een beroepsvoorbereidende vorming tot geestelijk verzorger volgden. Binnen de opleidingen geestelijke verzorging en de postacademische klinisch pastorale vorming is de levensbeschouwelijke autobiografie van de geestelijk verzorger als professional in opleiding en specialist op het gebied van zingeving en spiritualiteit (in opleiding), een vast onderdeel in het curriculum. Zoals een aankomend therapeut en supervisor leertherapie en supervisie dienen te doorlopen, zo is het ook voor een aankomend geestelijk verzorger noodzakelijk om zowel ter exploratie en toetsing van de eigen flexibele levensbeschouwelijke oriëntatie als voor het ontwikkelen van ervaringsdeskundigheid in het ondergaan van reflectie op de eigen spirituele biografie een dergelijk traject te doorlopen. Daar komt bij dat institutioneel niet gebonden geestelijk verzorgers, om te kunnen worden opgenomen in het beroepsregister, de eigen levensbeschouwelijke positionering ten overstaan van een toetsingscommissie dienen te kunnen onderbouwen. Met dit oogmerk werd de training 'methodisch schrijven van de spirituele autobiografie' aan de studenten aangeboden.

In het nu volgende artikel is de vraag leidend welke bijdrage de training 'methodisch schrijven van de spirituele autobiografie' biedt aan de professionele reflectie op de persoonlijke spirituele competentie van de geestelijk verzorger, zoals dit verondersteld wordt binnen de beroepsvereniging voor geestelijk verzorgers. Hiertoe wordt allereerst de training 'methodisch schrijven van de spirituele autobiografie' kort beschreven, gevolgd door een toelichting op de didactische invalshoek en het kader van de opleiding. Op basis van de ervaringsbeschrijving van een student vindt reflectie plaats op de betekenis van deze methode voor studenten Geestelijke Verzorging. De paragrafen methode, didactisch kader en reflectie op de studentervaringen zijn voornamelijk van de hand van de eerste auteur, terwijl de inbedding in het denken over persoonlijke en spirituele competentie en de toetsing daarvan, zowel als de bredere discussie en de ontwikkeling binnen de beroepsvereniging vooral van de hand van de tweede auteur zijn.

HET METHODISCH SCHRIJVEN VAN DE SPIRITUELE AUTOBIOGRAFIE

De module wordt training genoemd en geen werkcollege, of cursus. De reden daarvan is dat er behalve kennisoverdracht en faciliteren van een persoonlijk bewustwordingsproces ook daadwerkelijk getraind wordt. Het trainingsaspect betreft vooral de methodische aanpak, waardoor bijna als vanzelf een manier van doen ontstaat, die ook na de training, zelfstandig door de deelnemer kan worden toegepast. Al doende kan vanuit de bewustwording een veranderingsproces tot stand komen in de veiligheid van de vrije ruimte waarbinnen de deelnemer zelf de regie houdt.

De methode hanteert een brede werkdefinitie van spiritualiteit: Spiritualiteit begint bij elke ervaring die het dagelijks leven overstijgt of verdiept en gekoppeld is aan iemands eigen ervaring en waardoor het leven betekenis krijgt (Walton, 2012). Deze definitie maakt het mogelijk om zowel institutioneel gebonden vormgeving als flexibele vormgeving bespreekbaar te maken.

METHODISCHE STRUCTUUR

De methode bestaat uit vier rondes. Elke ronde kan bestaan uit meerdere bijeenkomsten. In de eerste ronde worden herinneringen verzameld en beschreven. Deze herinneringen worden opgeroepen door existentiële vragen te stellen binnen een *frame* van drie invalshoeken: ontvankelijkheid, autonomie en verbinding. Ontvankelijkheid betreft de thematiek die samenhangt met openheid en innerlijk aangedaan worden, door de ervaring op te kunnen gaan in en onderdeel te zijn van een groter geheel. Deze invalshoek betreft de receptieve zijde van spiritualiteit. Verbinding omvat de thematiek rond de relatie tot het alter ego, de ander en de Ander. Deze invalshoek betreft de interdependentie en communicatieve kant van spiritualiteit. Autonomie betreft de thematiek van de ervaring van moeten en mogen, van groei in verantwoordelijkheid, het ervaren en het stellen van grenzen. Het betreft het erkennen van de actieve regie van het individu, maar ook van de kwetsbaarheid ervan. Deze invalshoek betreft de persoonlijke zijde van spiritualiteit.¹ In de tweede ronde wordt op basis van deze verzameling een metafoor gezocht, die dient als mogelijkheid een samenhangend geheel te vormen. Deze samenhang wordt gepresenteerd

naar eigen inzicht met behulp van beeldmateriaal in de vorm van een poster. Sommige deelnemers drukken deze samenhang uit in een soort schildering, anderen doen dat meer analytisch in de vorm van een schema, of routekaart. Een video-opname van deze presentatie stelt de deelnemer in staat om naderhand deze presentatie te analyseren.

In de derde ronde wordt naar aanleiding van de posters over achtergronden gesproken, waarbij de trainer persoonlijke ervaringen en situaties in een breder filosofisch, theologisch en pastoraal-psychologisch perspectief kan plaatsen.

In de vierde ronde wordt de spirituele autobiografie geschreven. Daarbij wordt uitgegaan van de eerder gevonden samenhang in de poster. Na zes tot acht sessies, afhankelijk van het aantal deelnemers, heeft men de eigen spirituele autobiografie in handen. Ook deze wordt in zijn geheel voorgelezen aan de groepsleden.

Totzover verschilt de aanpak voor het schrijven van de spirituele autobiografie niet veel van de aanpak bij andere deelnemers, zoals patiënten in de polikliniek. Voor professionals, zoals geestelijk verzorgers, is er naast de persoonlijke spirituele autobiografie een uitgebreide derde ronde, waarin de eigen vakmatige biografie wordt beschreven en gesitueerd. De student heeft om een bepaalde reden gekozen voor de studie religiestudies, theologie, of filosofie en heeft de masterfase op een bepaalde manier ingericht. Bepaalde leermeesters en theorieën hebben de student aangesproken en beïnvloed. Daarom stelt de student een vak-biografie samen aan de hand van gekozen bronnen en vakliteratuur. Hierbij gaat het om bronnen en vakliteratuur, die door de student is toegeëigend en verinnerlijkt. Soms is de keuze bewust gemaakt, maar vaak ook is de student geraakt door ideeën en reflectie zonder zelf goed te weten waarom. Tegen de achtergrond van het persoonlijke levensverhaal op de poster uit de tweede fase wordt de vak-biografie in een bepaalde volgorde en verhouding geplaatst. Wanneer de poster van het eigen levensverhaal wordt gepresenteerd, presenteert de student vervolgens ook de zich toegeëigende en verinnerlijkte theologische en filosofische bronnen en brengt deze in verbinding met het eigen levensverhaal. Zo ontstaat een voor vak-studenten een uitgebreide derde ronde. Op deze wijze wordt de student zich ervan bewust hoe

bepaalde theoretische vakinhoudelijke voorkeuren samenhangen met de eigen existentie. Zo ontstaat een eigen levensbeschouwelijk ontwerp. Op basis van dit ontwerp worden leervragen geformuleerd, waarmee de student verder kan werken, onder meer in supervisie. Het begrip 'levensbeschouwelijk ontwerp' geeft aan dat de vormgeving van ideeën altijd voorlopig is. Het is van belang dat studenten inzien dat elk idee een keuze met zich draagt die gerelativeerd kan worden en veranderen kan onder regie van de ontwerper. De studies theologie, religiewetenschap en filosofie zijn, ofschoon ze een groot beroep doen op het cognitief vermogen, theoretische kennis en inzicht in de psyche, in de kern creatieve studies. De dynamiek in begeleiding en het vormen van visie op basis van reflectie zijn nooit helemaal voorgegeven. Ook in vaste, herkenbare inhoudelijke religieuze kaders is telkens weer het interpreteren en afwegen essentieel voor het vormen van visie en beleving. Vandaar dat het van belang is dat de student en later de professional zich bewust is van het eigen levensbeschouwelijk ontwerp en in staat is om hierop te kunnen reflecteren en deze te kunnen aanpassen aan nieuwe ervaringen en inzichten.

INDIVIDU EN GROEP

De werkwijze en methode is erop gericht de trainee in staat te stellen om binnen het aangereikte kader, het eigen, individuele proces te kunnen volgen waarbinnen de autobiografie tot stand komt. Via een eenvoudige opdracht komen herinneringen boven, die thuis door de deelnemer worden uitgewerkt. De herkenning van deze herinnerde ervaringen en feiten wordt beschreven en daarmee benoemd. Daarbij vindt een natuurlijk afwegingsproces plaats dat op zich al een vorm van betekenisgeving is. Als de tekst later in de groep wordt voorgelezen, functioneert de groep als publiek dat de tekst erkent. Die erkenning blijkt met name uit de informatieve vragen die over de tekst aan de voorlezer gesteld worden. Het vragen stellen is een belangrijk onderdeel, niet alleen inhoudelijk, maar ook qua methode. De wijze van vragen stellen is gericht op niet-interpreterende betrokkenheid. De voorlezer kan naar keuze op de gestelde vragen ingaan, maar hoeft dit niet te doen. Dat voorkomt discussie en geeft aan de voorlezer de

ruimte om het eigen betekenskader te verkennen. De vragen hebben tot doel om degene die een eigen tekst heeft voorgelezen in staat te stellen om deze tekst te heroverwegen en dieper en vaak ook meer genuanceerd de beschreven herinnerde ervaringen te interpreteren. De gestelde en eventueel nader besproken vragen geven op deze manier systematisch aan de voorlezer gelegenheid om op het eigen proces te reflecteren. Dit is een intern proces, dat niet in de groepsbijeenkomst naar voren hoeft te komen. Op die manier komt een dynamiek op gang bij de deelnemer, waarbij de tekst over het eigen leven naar eigen inzicht en ervaren kan veranderen. Door het gezamenlijk bevragen van elkaars teksten komt zodoende een dynamisch bewustwordingsproces op gang van herkennen, benoemen, erkennen en heroverwegen. Het opnieuw bezien van het persoonlijke levensverhaal geeft de mogelijkheden om het verhaal te veranderen en zo tot een ander beeld van het eigen levensverhaal te komen. De begeleider zal naar aanleiding en naar behoefte filosofische en theologische, casu quo religiewetenschappelijke beschouwingen aandragen, waardoor de persoonlijke ervaring in een breder kader kan worden gezet. Vaak terugkerende onderwerpen zijn: de contingentie van het bestaan, de verhoudingen in familierelaties, grenzen en verantwoordelijkheid, geweld, relativiteit van de eigen perceptie, het komen tot een vorm van 'tweede naïviteit' en mystiek verlangen.²

GLOBALE ANALYSE VAN WERKZAME PROCESSEN.

Tijdens de training lopen een paar processen parallel.

In het inhoudelijk proces is er:

- het herontdekken van de eigen levensbronnen in gesprek met zichzelf, al schrijvend en in gesprek met zichzelf tijdens het voorlezen en met de deelnemers als toehoorders;
- reflectie op het voorgelezen door het stellen en ontvangen van vragen;
- reflectie door het ingaan op de vragen door de voorlezer zelf in gesprek met de deelnemers en tegen het licht van theologische, casu quo religiewetenschappelijke en filosofische bronnen;
- bewustwording van de persoonlijke ontwikkeling in samenhang met de eigen verinnerlijkte bron-

nen in de vak-biografie;

- komen tot formuleren van leervragen.

In het methodisch proces is er:

- de methodische wijze van luisteren en vragen stellen als oefening van de praktijk van de pastor, of geestelijk verzorger;
- het zich open en kwetsbaar opstellen door het eigen levensverhaal te vertellen en al reflecterend te herontdekken, zoals dat ook voor de patiënt, pastorant, of cliënt als toekomstige gesprekspartner geldt;
- het verbeelden en abstraheren van de geleefde ervaring die verteld wordt, waardoor de deelnemer de gelegenheid krijgt om te oefenen in het associatief doorvragen aan de hand van de verbeeldingstaal van de metafoor;
- het bieden van een transitionele ruimte waarbinnen herinterpretatie van de eigen tekst kan plaatsvinden in relatie met de andere deelnemers;
- het vinden van hiaten en mogelijkheden tot aanvulling van inzicht en vakkennis.

EFFECTEN/RESULTATEN

Er is ten eerste de ontdekking van de eigen levensvisie, zoals die zich gaandeweg heeft ontwikkeld, vaak ondanks en dankzij de moeite waarin het leven zich heeft aangediend. Daarbij ontwikkelt zich ten tweede een zicht op het bredere perspectief van filosofie, theologie en religiewetenschap. Het bredere perspectief ontwikkelt zich ook door het kennis nemen van de ervaring van anderen. Ten derde oefent men zich in een methodische wijze van reflecteren door het stellen van informatieve, inhoudelijke vragen, die later in het werk als begeleider van de spiritualiteit van anderen noodzakelijk is. Ook krijgt men zicht op de wijze waarop de vakkennis, die de deelnemer met zich meedraagt en zich al dan niet bewust heeft toegeëigend op een existentieel niveau, als verinnerlijkte bagage een rol speelt in de (vormings)processen die een geestelijk verzorger begeleidt. In de dynamiek tussen overdracht en tegenoverdracht bij begeleidingssituaties, kan inzicht in het eigen levensbeschouwelijk ontwerp helpen om met name de tegenoverdracht te situeren. Hierdoor worden psychologische factoren met vakinhoudelijke kennis in verband gebracht.

SAMENVATTENDE TYPERING VAN DE TRAINING

Het uitgangspunt van het hele proces is de basis van aangedragen existentiële thema's als ontvankelijkheid, autonomie en verbinding, ontdekken van en reflecteren op de eigen geleefde spiritualiteit. Hierbij put de trainee zowel uit het eigen leven als ook uit vakinhoudelijke bronnen.

De methode is eenvoudig en duidelijk omschreven. Dat maakt dat de inhoud vrij kan zijn.

De student houdt zelf de regie over wat ter sprake komt en hoe het levensbeschouwelijk ontwerp eruit ziet. De deelnemers worden niet overvraagd, maar juist gehouden aan de eigen regie en het respect voor ieders eigenheid.

Aan de training, zoals hier omschreven, kan later nog eens worden deelgenomen. In een verdere fase van de beroepsuitoefening kan de ontwikkeling weer in kaart gebracht worden en zo meegroeien met de persoon als professional.

ERVARINGSBESCHRIJVING/GETUIGENIS VAN EEN CURSIST

'Je spirituele biografie schrijven: het klonk beslist heel boeiend in de cursusomschrijving. Boeiend en waardevol: een inkeer om te onderzoeken wat je nu ten diepste beweegt en raakt in dit leven en welke bronnen je aanwendt om hier mee om te gaan. Dat leek mij heel nuttig, zowel voor mij persoonlijk als met het oog op het beroep van geestelijk verzorger.

Toch kwam er aarzeling. Bij de eerste bijeenkomst waarin wij, als gloednieuw groepje, concreet hoorden op welke wijze wij ons verhaal gingen schrijven, sloeg de schrik mij om het hart. Middels de uitwerkingen van onze opdrachten, die we aan elkaar zouden gaan voorlezen, zou langzamerhand onze biografie ontstaan. Het werd mij duidelijk dat ik mij behoorlijk kwetsbaar moest opstellen. Wilde ik dit wel, of beter gezegd, durfde ik dat wel? De cursusleiders leken mij hele vriendelijke dames, maar ik kende ze niet. Hetzelfde was van toepassing op mijn groepsgenoten. Die waren of leken ook nog eens, minstens 30 jaar jonger! Hoe zouden zij reageren op mijn verhaal...?

Ik besloot het erop te wagen. Immers, ik wilde dit toch heel graag doen. Maar wat was het spannend... Het luchtte me op te merken dat we die spanning allemaal ervoeren en dat we dat ook

naar elkaar konden uitspreken. Het was fijn om te merken dat er prettig en veilig met onze verhalen werd omgegaan door eenieder. Dat maakte het de andere keren gemakkelijker om te spreken. De opdrachten waren niet altijd eenvoudig. Het laten zien van onze creatieve kant vroeg om denkwerk en verbeelding. Maar ook dat was een mooi leerproces. De 'reis' naar het binnenste was afwisselend, uitdagend en verrijkend. Ik ontdekte dat ik, ondanks de nieuwe wegen die ik was ingeslagen nog heel veel putte uit die traditie waarin ik was grootgebracht. Dat trof mij aangenaam. Ik ontdekte aan den lijve dat het benoemen van datgene wat zeer doet, wat ruw is, wat schuurt, heel lastig is, maar tegelijkertijd oneindig heilzaam kan zijn. Een proces van terugkijken, benoemen en er daarmee ook grip op krijgen, is zo een opstap of doorstart naar verzoening en perspectief. Terugkijkend op het geheel, denk ik dat dat voor mij toch wel het belangrijkste is wat ik mocht meennemen van deze lange, intensieve, vrijdagmiddagen. Het is een ervaring die ik koester en wil vasthouden, een leven lang. Daarmee kom ik ook op het imperatief dat er voor mij uitgaat van deze onderneming: dit waardevolle proces vraagt om voortgang en onderhoud. Het houdt niet op met deze cursus.

Komend vanuit een traditie waarin het niet heel regulier is een compliment te krijgen en al helemaal niet om jezelf eens op de schouder te kloppen, durfde ik na de laatste bijeenkomst waar we met elkaar luisterden naar de 'eindproducten' van eenieder, niet alleen tegen mijn groepsgenoten, maar ook (stiekem, in de trein) tegen mijzelf te zeggen: Dat heb je nu eens knap gedaan! En ja, ook dat is weer een waardevol leermoment!'

REFLECTIE OP HET LEERPROCES VANUIT DE METHODE

We zien hier hoe deze student de training beschrijft als een proces dat onder eigen regie wordt aangegaan; 'ik besloot het erop te wagen'... en ... 'dat naar elkaar konden uitspreken'. De student toont persoonlijke inzet en verbindt zich aan het proces. Ervaren kwetsbaarheid wordt uitgesproken. De behoefte aan veiligheid is duidelijk waarneembaar. Binnen de veiligheid van enerzijds het respect voor ieders eigenheid, methodisch ondersteund door de afspraken in de uitwisselingsmomenten, en ander-

zijds de intimiteit van lotsverbondenheid, ontstaat ruimte voor reflectie.

Het vertellen van het eigen levensverhaal wordt 'aan den lijve' beleefd vanuit de directe confrontatie met existentiële bestaansvragen. Treffend beschrijft de student het bewustwordingsproces. De eigen levensgeschiedenis wordt v/herkend en daarbij wordt de pijn niet vermeden: 'benoemen wat ruw is, wat schuurt'. Door het benoemen in tegenwoordigheid van de andere deelnemers als toehoorders wordt erkenning verworven. Deze wordt ervaren als 'grip krijgen op'. Het levensverhaal wordt heroverwogen en er worden nieuwe keuzes gemaakt. Dit wordt ervaren als een proces dat 'oneindig heilzaam' kan zijn. Vanuit de 'behoorlijke afslag van de religieuze traditie en de nieuw ingegane wegen' krijgt de vak-biografie inhoud en diepte als 'doorstart naar verzoening en perspectief'. De training als geheel is als een diepgaande existentiële ervaring beleefd, die 'gekoesterd en vastgehouden wil worden, een leven lang'. Het proces is niet af, maar vraagt om voortgang en onderhoud.

We zien duidelijk hoe de training is ervaren als een bewustwordingsproces van herkennen, benoemen, erkennen en heroverwogen. De student beschrijft hoe het omslagpunt bij de verbeelding en het metaforisch spreken als ingewikkeld wordt ervaren. Dat komt niet door de intellectuele krachttoer die gevraagd wordt, maar door het veranderingsproces dat op gang gebracht wordt. Door te reflecteren op de tot dan toe als reëel ervaren gebeurtenissen in het verleden wordt dit verleden gerelativeerd. Er ontstaat via de metaforische verbeelding ruimte tot verandering van perspectief, waardoor het levensverhaal anders verteld en gewaardeerd kan worden, zonder de regie over dit veranderingsproces te verliezen.

In de volgende paragrafen plaatsen we deze ervaring van een student binnen het kader van de opleiding tot geestelijk verzorger.

PERSOONLIJKE EN SPIRITUELE COMPETENTIES IN EEN OPLEIDINGSKADER

De leerreflectie van de studente eerder in deze bijdrage betrof onder meer de wijze waarop de spirituele autobiografie was opgenomen in het geheel van de opleiding.

De opleiding tot geestelijk verzorger aan de Universiteit Utrecht³ was - zoals elders in dit nummer beschreven - gestructureerd door middel van een profiel, bestaande uit drie groepen van competenties: competenties als zingevingdeskundige, als zorgverlener en als persoon. Het onderdeel 'spirituele autobiografie' richt zich in eerste instantie op de levensbeschouwelijke positionering in relatie tot de persoonlijke identiteit. De bewustwording en ontwikkeling van deze positionering is gericht op de competenties als zingevingdeskundige en als zorgverlener. Het is immers in de begeleiding van cliënten en in de communicatie met andere zorgverleners dat de geestelijk verzorger zich als deskundige op het vlak van zingeving en spiritualiteit dient te profileren. Dit geeft aan de toepassing van de methode van spirituele autobiografie een andere kleur dan wanneer zij aan patiënten wordt aangeboden.

Hanrath heeft eerder al de interdependentie van de drie domeinen van competenties benadrukt. Hij formuleert het als drie contexten waarbinnen de geestelijk verzorger voortdurend tegelijkertijd opereert (Hanrath, 2000, p. 451). Er is de persoonlijke autobiografische context van de geestelijk verzorger. Omdat de professionele relatie met de cliënt een persoonlijk karakter heeft, is de verhouding van de geestelijk verzorger met de eigen biografie essentieel. Vervolgens is er de context van zingeving en levensbeschouwing. Volgens Hanrath is de samenleving levensbeschouwelijk tolerant, maar ook vrijblijvend. Wij concludeerden daaruit eerder al dat een opleiding tot geestelijk verzorger in elk geval niet vrijblijvend mag zijn in levensbeschouwelijk opzicht. Dat betekent dat de aankomend geestelijk verzorger uitgedaagd dient te worden om de eigen levensbeschouwing persoonlijk vorm te geven. Pas op die basis kan men cliënten en medewerkers uitnodigen tot het samenstellen en verdiepen van de eigen levensbeschouwing. Voorbij die interactie op microniveau is er tenslotte de meso- en macro-context van de gezondheidszorg. De geestelijk verzorger dient het eigen werk beleidsmatig te kunnen situeren binnen het samenspel tussen de zorgaanbieder (de eigen organisatie), de zorgverzekeraar, de zorgvrager, patiëntenverenigingen en de politieke overheid. Het boeiende van

de visie van Hanrath is dat hij op die manier een link legde tussen de persoonlijke biografisch-spirituele exploratie en de gerichtheid op de communicatie met de patiënt, de samenwerking met andere professionals en participatie aan het management. Men kan het dus niet misverstaan: een onderdeel spirituele autobiografie binnen een opleiding tot geestelijk verzorger is geen misplaatst, vrijblijvend navelstaren, maar is ingebed in een micro-, meso- en macro-oriëntatie.

Vanuit die inbedding dient de spirituele competentie van de geestelijk verzorger breed opgevat te worden. Naast de verheldering van de eigen spirituele levensgeschiedenis op het niveau van de persoon, onderscheiden wij nog drie andere niveaus: de beroepsuitoefening, het beroepsdomein en de beroeps-legitimatatie. Op het niveau van de beroepsuitoefening gaat het om de competentie om het verhaal van de cliënt hermeneutisch te verbinden met een levensbeschouwelijk referentiekader, zodat de cliënt zelf de eigen ervaring in een dergelijk kader kan leren zien. Op het niveau van het beroepsdomein gaat het om de competentie de insteek van de eigen discipline te kunnen onderscheiden van die van andere disciplines. Het laatste niveau, dat van de legitimatie, heeft niet zozeer betrekking op bekwaamheid, maar veeleer op bevoegdheid. Het betreft de maatschappelijke en juridische erkenning van de beroepsidentiteit (Smeets & Morice, 2014, p. 16-17).

Inspiratie voor deze benadering vonden wij bij Cooper-White. Zij acht een ontwikkeling van de persoon in psychodynamische zin op zijn plaats binnen een pastorale opleiding, naast de theologische reflectie als praxis. In het contact met de cliënt dient de geestelijk verzorger theologische én psychologische invalshoeken samen te kunnen hantieren, onder meer om processen van overdracht en tegenoverdracht te kunnen hanteren. Het integreren van psychologie in het primair referentiekader van de geestelijk verzorger is ook door anderen bepleit (Cooper-White, 2004, p. 61-85; Hijweege, 2010). Hier raken spirituele autobiografie en supervisie aan elkaar, waarop we elders in dit themanummer meer uitvoerig ingaan.

Zo is het onderdeel levensbeschouwelijke biografie in het geheel van de opleiding tot geestelijk verzorger ook opgevat door de Utrechtse opleiders:

‘De genoemde competenties zijn onderling op elkaar betrokken en dragen slechts in combinatie bij aan de professionaliteit van de geestelijk verzorger. Dit leidt ertoe dat een procesmatige benadering van geestelijke verzorging wordt voorgestaan. Hierin is zowel aandacht voor narratieve benaderingen van betekenisgeving, als ook voor cognitief psychologische en psychodynamische aspecten van betekenisverlening, zin en religiositeit.’ (Hijweege, 2009, p. 2).

Ook in het zogenaamde vliegwiel-competentiemodel van de protestantse geestelijk verzorger, geïnspireerd door het Canmeds-competentiemodel voor de arts, is de spirituele competentie ingebed in een breder geheel aan competenties. Ook deze auteurs benadrukken dat in de door hen omschreven ‘rollen en competenties van een geestelijk verzorger als expert levensbeschouwelijke zorgverlening’ de ontwikkeling van de eigen spiritualiteit van de geestelijk verzorger slechts begrepen kan worden door ze te verbinden met de ontwikkeling van andere competenties (Spelt, Walton & Wiegers, 2014).

Ook de vijf elementen die Van Straten heeft aangeduid voor de ambtelijke kwaliteit van denominationeel gebonden geestelijke verzorging, kunnen gelden als bijzondere criteria voor de wijze waarop geestelijk verzorgers hun spirituele positionering vormgeven, in verhouding tot de wijze waarop cliënten en andere professionals hun spirituele biografie omschrijven. Het gaat om de volgende elementen: kennis van levensbeschouwingen en hun bronnen en cultuur, het doordenken van ‘roeping’, een eigen visie ten opzichte van rituelen, het besef van verantwoordelijkheid en de relatie tot de instantie tegenover welke men zich verantwoordt (Van Straten, 2007, p. 153-169). Volgens Reinders, teamleider visie en beleid van het Humanistisch Verbond, zal in de toekomst de denominatieve binding gezien de secularisatie minder belangrijk worden, en zal steeds meer nadruk komen te liggen op persoonlijke verantwoording in relatie tot waarden en waardengemeenschappen (vgl. Van der Heul, 2014, p. 54-55). Het houdt in dat het beroep en de beroepsuitoefening gelegitimeerd worden door het levensbeschouwelijk specialisme dat gekoppeld wordt aan de levensbeschouwelijke kern van het zorg verlenen (Schilderman, 2014). Deze

visies sluiten aan bij het denkproces inzake spirituele competentie die in de Utrechtse opleiding is doorlopen.

BEGELEIDING EN BEOORDELING

Bijzonder aan de in deze bijdrage geschetste methodische toepassing van de spirituele autobiografie is onder meer, zoals eerder aangegeven, dat ze in een groep plaatsvindt. Anders dan in de eerder ontwikkelde werkwijzen binnen dit onderdeel, is er meer dan een één op één interactie met een begeleider. Eigenlijk kan men zeggen dat de begeleiding in de groep plaatsvindt en dat de medestudenten medebegeleiders zijn van het proces. De wijze van begeleiding die voor dit onderdeel door de opleiders wordt voorgestaan geldt ook voor de medestudenten: het is een terughoudende begeleiding die de student in kwestie stimuleert tot verdieping en persoonlijke toe-eigening via het proces van herkennen, benoemen, erkennen en heroverwegen. Studenten in de groepsessie van de spirituele autobiografie kennen elkaar beter dan de groepsbegeleiders van dit onderdeel. Zij kennen elkaar ook van andere modules en studieonderdelen en kunnen elkaars zelfbeschrijvingen ook verbinden met de wijze waarop ze elkaar zien functioneren op andere te ontwikkelen competentie-reinen. Zij vervullen daarom in de begeleiding een even belangrijke rol als de groepsbegeleider door de wijze waarop zij feedback geven op de kwaliteit van elkaars schrijfproducten.

Elk gedeelte van een curriculum dient aan het einde beoordeeld te worden. Hoe kan dat voor een dergelijk onderdeel plaatsvinden? Is beoordeling van zulk een persoonlijk proces überhaupt mogelijk? Net als in het geval van supervisie en andere op de persoon gerichte trainingen zijn er geluiden die een dergelijke beoordeling afwijzen. Supervisoren werkzaam in het kader van een opleiding hebben hieromtrent echter een modus gevonden en de mogelijkheden van beoordeling van een supervisieproces onderzocht. Hoonhout en Boer plaatsen beoordeling in het kader van de permanente vergelijking met de door de supervisant gewenste resultaten. Resultaten van supervisie hebben betrekking op het feitelijk functioneren en op het in staat zijn tot zelfreflectie. In opleidingssupervisie zijn er ook de eindtermen die de opleiding beoogt

en de beoordelingscriteria. Deze externe criteria kan de supervisant niet enkel als belemmerend ervaren, maar juist ook als duidelijkheid, als richtinggevend voor het eigen leerproces. Idealiter gebeurt de beoordeling gezamenlijk, in elk geval nodigt de supervisor de supervisant uit tot zelfbeoordeling. Een second opinion van een collega of de coördinator kan nuttig zijn, zeker als supervisor en supervisant het onderling niet eens zijn (Hoonhout & Boer, 2015, p. 143-144).

Voor het beoordelen van een zulk uniek en ook geheimvol proces als de persoonlijke spiritualiteit ligt dat zo mogelijk nog complexer dan voor supervisieprocessen in het algemeen. Een bijkomende complicerende factor in het geval van een algemene, of overheidsopleiding is dat er geen inhoudelijke criteria gegeven kunnen worden. Wij hebben ons hierover gebogen met de begeleiders van de levensbeschouwelijke biografie en zij waren het erover eens: je kunt geen inhoudelijke toetsing doen van het eindproduct van een levensbeschouwelijke biografie. Over hoe je God of een god ziet, over de visie omtrent al dan geen samenhang in de werkelijkheid, de visie op het lijden in het leven, mag je als begeleider niets opleggen aan een kandidaat-geestelijk verzorger, net zo min als die dat straks mag doen bij een cliënt. Binnen een algemene opleiding is er immers geen voorgegeven levensbeschouwelijk referentiekader. Maar hoe kan de kwaliteit van het zich door de student toegeëigend levensbeschouwelijk ontwerp dan wel getoetst worden?

Een uitweg hebben we opnieuw gevonden in de zelfkonfrontatiemethode (vandaag ook wel zelfkennismethode genoemd) en de theorie van het dialogische zelf van Hermans. Het persoonlijk waarderingproces kan een begeleidende psycholoog immers ook niet extern beoordelen op basis van bijvoorbeeld persoonlijkheidstheorieën; anders zou de helper uiteindelijk toch weer inhoudelijk het laatste woord hebben. Hermans heeft echter wel formele criteria onderscheiden aan de hand waarvan de flexibele kwaliteit van waardegebieden beoordeeld kan worden. Hij noemt de volgende vier criteria: de uitgebreidheid, de spaarzaamheid, de onderlinge consistentie en de valideerbaarheid van de waardegebieden (Hermans, Hermans-Jansen & Van Gilst, 1985, pp. 145-147). Deze criteria hebben

wij overgenomen voor het beoordelen van de verklaring van persoonlijke levensbeschouwelijke betrokkenheid waarmee een student dit onderdeel van de opleiding afrondt. De uitgebreidheid achten wij van belang in de zin van dat het levensbeschouwelijk zelfontwerp voldoende elementen bevat. Tegelijk moet er een zekere mate van concentratie zichtbaar zijn, het levensbeschouwelijk ontwerp mag niet onoverzichtelijk worden - dat is het criterium van de spaarzaamheid. De elementen van het levensbeschouwelijk ontwerp moeten ook onderling samenhangend zijn. Met valideerbaarheid bedoelt Hermans in dit verband de wijze waarop de uitspraken, de waardegebieden gekoppeld zijn aan het concrete leven. De valideerbaarheid van het levensbeschouwelijk ontwerp achten wij van belang omdat het vertaalbaar moet zijn naar de praktijk van de communicatie met cliënten en collega's zorgverleners. Dat betekent dat het levensbeschouwelijk ontwerp een zekere houdbaarheid en duurzaamheid in de praktijk van het communicatief handelen dient te hebben. De volgende twee criteria hebben we op grond van uitwisseling met de begeleiders toegevoegd: authenticiteit en diepgang. De diepgang achten wij van belang in die zin dat de elementen van het levensbeschouwelijk ontwerp duidelijk een vrucht dienen te zijn van zelfreflectie en gericht op verdere ontwikkeling; reflectieve diepgang achten wij van bijzonder belang voor kandidaat-geestelijk verzorgers in vergelijking met hen die geen levensbeschouwelijke professional zijn. De diepgang kan getoetst worden aan de mate van reflectieve verantwoording van het levensbeschouwelijk ontwerp: het moet duidelijk zijn dat de student meer doet dan een getuigenis afleggen. Het gaat om de kritische bevraging van de eigen positionering in de verbinding met de vak-biografie. Tenslotte moet datgene wat de student schrijft als authentiek herkend worden. Authenticiteit betreft de trouw aan en overeenstemming met het zelfontwerp van een persoon, te midden van prikkels van buiten om zich op een bepaalde wijze voor te doen of af te wijken van eigen waarden en normen. Zeker ook waar het de persoonlijke levensbeschouwing betreft, is het belangrijk dat men tegenover gesprekspartners geen toneel speelt. Volgens Habermas is authenticiteit

het criterium van uitspraken in de subjectieve werkelijkheid. Volgens Taylor is authenticiteit datgene wat tegenwoordig mensen overtuigend vinden inzake spiritualiteit (Steggerda & Zondag, 2002). Dat betekent dat het levensbeschouwelijk ontwerp experiëntieel gegrond dient te zijn in het persoonlijk leven; eigen ervaringen en emoties dienen dus gedocumenteerd te worden.

Het is de begeleider die primair het oordeel geeft vanuit de genoemde criteria. De verantwoordelijke docent controleert deze beoordeling. Deze productevaluatie door de begeleiders van de verklaring levensbeschouwelijke betrokkenheid komt na de procesevaluatie door de student. Deze beschrijft de ontwikkeling van de aan dit onderdeel gerelateerde competenties gedurende de opleiding. De student geeft zichzelf een cijfer voor elk van deze competenties, vergelijkt ze met het cijfer dat zij/hij aan deze competenties heeft toegekend aan het begin van de opleiding en reflecteert op deze vergelijking. Ook hier geldt voor de begeleiders dat zij voor zichzelf nagaan of zij deze zelfbeoordeling door de student al dan niet kunnen onderschrijven. Ook dit aspect van de beoordeling is belangrijk, omdat het de spirituele autobiografie relateert aan de overige competenties als zingevingdeskundige en zorgverlener.

Het einde van de spirituele autobiografie in de groep vormde het beginpunt van een persoonlijk proces met een begeleider levensbeschouwelijke biografie, zoals dat verderop in dit nummer beschreven wordt. Met de groep begeleiders en de trainers spirituele autobiografie van het VUmc kwamen we tot de slotsom dat het wenselijk was om na afloop van het groepstraject nog een, weliswaar korter, persoonlijk begeleidingstraject in te richten. Daar waren volgens ons twee redenen voor. De gewone begeleiders hadden immers meer ervaring opgedaan met het afronden en toetsen van dit opleidingsonderdeel. De tekst, die geschreven was aan het einde van het groepstraject, werd tijdens het persoonlijk begeleidingstraject omgevormd tot een tekst die 'aan de buitenwereld getoond kon worden'.

Deze tekst zag er ietwat anders uit dan de 'verklaring levensbeschouwelijke biografie' waarmee tot dusver dit opleidingsonderdeel werd afgerond. Intussen was immers in Nederland onder

impuls van de VGVZ de Raad voor Institutioneel Niet-gebonden Geestelijk verzorgers (RING) opgericht. Vanuit deze Raad moet de toetsing van algemeen geestelijk verzorgers plaatsvinden en - met terugwerkende kracht - de toetsing van geestelijk verzorgers die geen zending van een erkend levensbeschouwelijk genootschap hebben ontvangen. De beoordelingscriteria die deze RING heeft uitgewerkt, zien er iets anders uit dan degene die binnen de opleiding in Utrecht uitgewerkt waren. Wij vonden het wenselijk dat de studenten hun eindproducten zouden vormgeven naar het model van de RING, zodat zij deze straks gemakkelijker kunnen indienen met het oog op erkenning als geestelijk verzorger.

DE TOEKOMST

De oprichting van de RING was het sluitstuk van een jarenlange discussie binnen de beroepsvereniging over de wijze waarop institutioneel niet-gebonden geestelijk verzorgers een plek zouden kunnen krijgen binnen de vereniging en het beroepsregister. Meer dan veertig jaar was het lidmaatschap gekoppeld aan de dubbele voorwaarde van een afgeronde erkende opleiding en een ambtelijke zending door een erkend levensbeschouwelijk genootschap. Nu kan in plaats van die tweede voorwaarde de route gekozen worden om een dossier in te dienen bij de RING. Deze toetst de kwaliteit van de spirituele positionering van de kandidaat. Het is nu nog te vroeg om te oordelen hoe deze nieuwe structuur van toeleiding tot het beroep zal gaan functioneren. Wij zijn benieuwd in hoeverre de RING erin zal slagen om een alternatief te worden voor de klassieke zending die verleend wordt door de genootschappen. Even spannend is de vraag in hoeverre het zal lukken om een inhoudelijk waardevrije beoordeling te realiseren waarbij de kandidaat ook nog eens het gevoel krijgt dat haar/zijn autonome positionering niet wordt 'afgenomen' door een externe instantie. Zoals de ambtsopleidingen zich altijd op een bepaalde wijze verhouden hebben ten opzichte van de genootschappen, zo zullen de opleidingen die men inmiddels als 'algemeen' aanduidt het gesprek moeten aangaan met de RING over de scholing in spirituele competentie. Opleidingen mogen zich namelijk niet de vrijblijvendheid ten aanzien van de levensbeschouwelijke

positionering aanmeten die terug te vinden is in de samenleving en vaak ook in instellingen voor zorg en welzijn. Voor het werk van de geestelijk verzorger gaat het immers om een sleutelcompetentie. Dat betogen ook Dam-Oskam en Körver, die verder een pleidooi houden om de aard van de doorleefde levensbeschouwing van ongebonden geestelijk verzorger te koppelen aan de door Heijmans onderscheiden typen van zingeving (Dam-Oskam & Körver, 2015, pp. 28-29).

De toetssteen voor de spirituele competentie van de geestelijk verzorger is de praktijk van de communicatie over zingeving en levensbeschouwing met cliënten en collega's professionals. Bij de toetsing door de RING wordt daarom aan een kandidaat ook gevraagd om een casus voor te leggen waarin deze communicatie aan de orde komt en de eigen kennis, vaardigheden en attitude ter zake zichtbaar worden. Daar, in de praktijk, moet blijken wat het verhelleren van de spirituele autobiografie waard is. Het lijkt ons een boeiende uitdaging voor de toekomst om deze toetsing van de spirituele autobiografie door geestelijk verzorgers te leggen naast de 'effectiviteitsmeting' van de spirituele autobiografie door cliënten zoals promovendus Lenneke Post die momenteel onderzoekt. Wat de spirituele autobiografie betekent voor het welbevinden van cliënten is ten zeerste relevant voor de geestelijke verzorging, aangezien die haar handelen richt op het geestelijk welbevinden van cliënten. Een interessante te onderzoeken hypothese zou dan zijn in hoeverre de bevordering van de eigen spirituele competentie door het schrijven van de eigen spirituele autobiografie gerelateerd is aan het bijdragen tot het geestelijk welbevinden van cliënten door het ondersteunen van deze laatste in het schrijven van de eigen spirituele autobiografie. Een theoretische basis hiervoor zou gevonden kunnen worden in Ricoeurs opvatting over het zogenaamde 'ipse'-aspect van menselijke identiteit: hoe meer ik zelf bewust ben van mijn eigen uniciteit, onder meer via mijn spirituele autobiografie, des te meer kan ik anderen ondersteunen in het zichzelf ontdekken als uniek persoon, ook met een eigen levensgeschiedenis in spiritueel opzicht (Jansen, 2002). Op die manier kan het nagaan van de werking van de spirituele autobiografie onderdeel zijn van het zo

gewenste onderzoek naar de effectieve bijdrage van spiritualiteit aan het welbevinden (Pieper, 2013; Walton, 2013, pp. 280-281).

TOT SLOT

In dit artikel is de ervaring met de training 'methodisch schrijven van de spirituele autobiografie' beschreven. Toegespitst op een pilot bij de masteropleiding tot geestelijk verzorger aan de Universiteit Utrecht is verkend welke betekenis deze methode kan hebben voor een opleiding die leidt naar de functie van de niet- institutioneel gebonden geestelijke verzorger. Deze pilot die in 2013-2014 in Utrecht heeft plaatsgevonden, is in dit artikel in een breder kader geplaatst door de opleidingscriteria en toetsing te verbinden met de toetsingscriteria, die door de RING, Raad van Institutioneel Niet-gebonden Geestelijk verzorgers, zijn opgesteld.

In een tijd waarin religieuze kaders steeds minder duidelijk geformuleerd worden, is het uitdagend om een model te vinden waarbij de persoonlijke reflectie op existentiële en spirituele vragen wordt gearticuleerd en in samenhang wordt gebracht met vakinhoudelijke kennis en inzichten, zonder de flexibiliteit die als geleefde actualiteit wordt ervaren aan te tasten. De in dit artikel gepresenteerde methode biedt een duidelijk kader, waarbinnen de ruimte voor eigen invulling zowel qua vorm, als qua inhoud centraal staat. Op die manier wordt de deelnemer uitgenodigd de geleefde existentie en de eigen bronnen met elkaar in verband te brengen. De methode wordt op dit moment onderzocht en toegepast met het oog op de ontwikkeling van begeleiding van poliklinische patiënten. Daarnaast is in 2014 een onderwijsmodule ontwikkeld en toegepast als geaccrediteerde nascholing voor geestelijk verzorgers en is een handboek in voorbereiding. In een expertmeeting najaar 2015 zullen mogelijkheden voor verdere ontwikkeling van toepassing en vervolgonderzoek nader worden bekeken.

NOTEN

¹ Het zou te ver voeren om binnen het bestek van dit artikel de achtergrond van deze keuze van invalshoeken nader uit te werken. Daarvoor verwijzen we naar het proefschrift van Lenneke Post in wording. Deze invalshoeken zijn gebaseerd op de

lezing van onder andere R. Otto (1917), C. Taylor (2009), M. Eliade (1957), M. Buber (1984), S. Kierkegaard en I.B. Nagy (1984).

² In de reflectie daarop wordt geput uit het werk van o.m. S. Kierkegaard (2008; 2015; Lansink, 1997), F. Nietzsche (1985), I.B. Nagy (1984), R. Girard (1978), P. Ricoeur (1983; De Visscher, 2007), M. Buber (1979), Eckhart (2001).

³ Het masterprogramma 'theologie en geestelijke verzorging' is net als alle andere theologisch georiënteerde masterprogramma's aan de Universiteit Utrecht beëindigd.

LITERATUUR

- Buber, M. (1979). *Chassidische Vertellingen* (L.S. Blom, Vert.). Katwijk: Servire.
- Cooper-White, P. (2004). *Shared wisdom: Use of the self in pastoral care and counseling*. Minneapolis: Augsburg Fortress Press.
- Dam-Oskam, J., & Körver, S. (2015). Het beste uit alle tradities: Toetsing van doorleefde levensbeschouwing van niet-gebonden geestelijk verzorgers. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 18(78), 20-30.
- Eckhardt, M. (2001). *Over God wil ik zwijgen: Deel II: Preken* (C.O. Jellema, Vert.) Groningen: Historische Uitgeverij.
- Eliade, M. (1957). *The sacred and the profane*. Orlando: Harvest/HBJ Publishers.
- Girard, R. (1978). *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was*. Kampen: Kok-Agora.
- Hanrath, T. (2000). Geestelijke Verzorging in het hart van de zorg. De professionele identiteit van de geestelijk verzorger in een veranderende zorgcontext. *Praktische Theologie*, 27, 444-454.
- Heul, I. van der, (2014). Een vernieuwde beroepsstandaard voor humanistische geestelijke begeleiding. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 17(75), 52-56.
- Hermans, H.J.M., Hermans-Jansen, E., & Gilst, W. van (1985). *De grondmotieven van het menselijk bestaan. Hun expressie in het persoonlijk waarderingsleven*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Hijweege N.,M. (2009). *Visiedocument masterprogramma theologie en geestelijke verzorging*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Hijweege, N. M. (2010). 'Wat betekent dat' en 'Waar staat dat voor'? Over de samenwerking

- tussen geestelijk verzorger en psycholoog. *Psyche & Geloof*, 21, 196-212.
- Hoonhout, M., & Boer, M. (2015). Supervisieleren: leren van binnenuit. In M. Boer, M., Hoonhout, & J. Oosting, (red.), *Supervisiekunde meerperspectivisch* (pp. 113-146). Deventer: Vakmedianet.
- Jansen, M.M. (2002). *Talen naar God. Wegwijzers bij Paul Ricoeur*. Gorinchem: Narratio.
- Kalsky, M., & Pruijm, F. (2014). *Flexibel geloven*. Vught: Skandalon.
- Kierkegaard, S. (2008). *De ziekte tot de dood: Een christelijk psychologische uiteenzetting tot opbouw en opwekking* (L. Buijs & A.J. Visser, Vert.). Amsterdam: Boom Religie.
- Kierkegaard, S. (2015). *Of/ of*. Meppel: Boom.
- Lansink, C. (1997). *Vrijheid en ironie, Kierkegaards' ethiek van de zelfwording*. Leuven: Peeters.
- Nagy, I.B. (1984). *Invisible Loyalties*. New York: Brunner Mozell.
- Nietzsche, F. (1985). *Kritik der höchsten Werte, N. Werke, band 2*. Salzburg: Ceasar Verlag.
- Pieper, J. (2013). Relatie religie en geestelijke gezondheid. Wat zegt het onderzoek? *Tijdschrift Geestelijk Leven*, 69(1), 33- 44.
- Otto, R. (1926). *Das Heilige: Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*. Gotha: Leopold Klotz Verlag.
- Ricoeur, P. (1983). *Time and narrative, Volume 1* (K. Blamey & D. Pellauer, Trans.). Chicago: University Press.
- Schilderman, H. (2014). Het levensbeschouwelijk specialisme in de zorg. *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 17(73), 10-20.
- Smeets, W., & Morice, T. (2014). From ministry towards spiritual competence: Changing perspectives in spiritual care in the Netherlands. *Journal of Empirical Theology*, 27(1), 1-27.
- Spelt, A., Walton, M., & Wiegers, J. *Rollen en competenties van een geestelijk verzorger als expert levensbeschouwelijke zorgverlening*. Verkregen van http://www.pthu.nl/over_pthu/Medewerkers/m.walton/downloads/spelt-walton-wiegers-stermodel-rollen-competenties-gv.pdf
- Steggerda, M., & Zondag, H. (red.) (2002). *Speuren naar authenticiteit. Individualisering en religieuze vorming van volwassenen. (UTP-Katern, 25)* Kampen: Kok.
- Straten, C. van (2007). Supervisie met betrekking tot het ambtelijke van geestelijken. Spanningsvelden en mogelijkheden bij het superviseren van geestelijken in hun ambtelijkheid. *Supervisie en Coaching*, 24(3), 150-170.
- Taylor, C. (2009) *Een seculiere tijd* (M. Stoltenkamp, Vert.). Rotterdam: Lemniscaat.
- Visscher, J. de (2007). *Ricoeur, de weg naar verstaan*. Kampen: Klement/ Pelckmans.
- Walton, M. (2013). Unlike a rose: On relating spirituality to (mental) health. *Psyche & Geloof*, 24, 277-287.
- Walton, M.N. (2012). Assessing the construction of spirituality. *Journal of Pastoral Care & Counseling*, 66(1), 1-16.

PERSONALIA

- Jannet Delver is pastoraal supervisor en geestelijk verzorger in het VU medisch centrum Amsterdam.
- Dr. Wim Smeets is geestelijk verzorger en pastoraal supervisor in het Radboudumc te Nijmegen.

Correspondentieadres: ja.delver@vumc.nl